

Katarzyna MYŚLIWIEC

ORCID 0000-0002-6422-2572

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie

Cywilizacja a zmiana społeczna — wyzwania dla pedagogiki

Abstract: Civilization and social change — challenges for pedagogy

The article explores the multifaceted concept of civilization, analyzing its various definitions across historical, cultural, and sociological contexts. It highlights the dynamic nature of civilization as a construct shaped by cultural norms, technological advancements, and socio-political structures. The discussion focuses on the phenomenon of social change, emphasizing its role as a catalyst for transformations within civilizations. Key dimensions of social change, including technological innovation, economic restructuring, and shifts in cultural values, are examined to illustrate their interconnected impact on educational paradigms. The paper argues that education, as a cornerstone of civilization, both influences and responds to these changes, adapting to evolving societal needs and expectations.

Keywords: civilization, social change, postmodernity, education

Słowa kluczowe: cywilizacja, zmiana społeczna, ponowoczesność, edukacja

Homo sum, humani nihil a me alienum esse putto.
Człowiekiem jestem, a wszystko cokolwiek
ludzkość obchodzi, nie powinno mi być obojętnem.
Terencjusz
(*Encyklopedia powszechna*, 1861)

Losy człowieka, społeczeństw, cywilizacji od wielu stuleci stanowią podstawę rozważań naukowców związanych z różnymi dziedzinami nauk. Definiowanie i analiza złożonego świata podejmowana jest w licznych opracowaniach, poczynając od ujęć filozoficznych, przez antropologiczne, socjologiczne czy wreszcie pedagogiczne. Pytania dotyczące kształtowania się cywilizacji, ich przemian w ciągu stuleci nurtują badaczy z różnych zakątków świata. Problematyka ta leży u podstaw także niniejszej publikacji. Przemiany i ich konsekwencje dla

cywilizacji i społeczeństw są źródłem rozważań o edukacji współczesnego człowieka.

Opis procesu kształtowania się definicji cywilizacji, pojęcia nadrzędnego w zakresie poruszanej problematyki, warto rozpocząć od jego źródeł, sięgających w Polsce, według W. Tatariewiczza (1978, s. 15), początku XIX w. W tomie *Encyklopedyi powszechnej* z 1861 r. czytamy, że cywilizacja (z łac. *civis*, obywatel, *civitas*, państwo) „jest to postępowe wykształcenie obywateli państwa, zmierzające do dobrobytu fizycznego i moralnego i pod tym względem stanowi kontrast ze stanem natury, czyli stanem ludzi w społeczność uporządkowaną ujętych. Dążenie do cywilizacji jest właściwym zadaniem każdego dobrze zorganizowanego państwa, tylko że środki do osiągnięcia jej bardzo między sobą są różne. [...] Wyznać musimy, że podobna cywilizacja zdaje się charakterystyczna w XIX wieku, którego jednak ogromne zasługi pod względem rozszerzenia wiedzy, w naukach zwłaszcza przyrodniczych i ścisłych, wchodzą raczej do historii oświaty europejskiej” (*Encyklopedyja powszechna*, 1861, s. 108).

Do ujęć definicyjnych pojęcia cywilizacji należy włączyć polskich autorów. Wśród nich warto wymienić pogląd F. Konecznego (1991), mówiący o tym, że „cywilizacja to metoda życia społecznego”. W obszernej definicji pojęcia cywilizacji w *Słowniku pojęć socjologicznych* (Pacholski, Słaboń, 2010, s. 24–25), poza poruszonymi wyżej jej aspektami w ujęciu różnych autorów, pojawia się kategoria typów cywilizacji. W słowniku tym czytamy, że „poszczególne epoki historyczne traktowane są często jako swoiste typy cywilizacyjne — mówi się o cywilizacjach starożytności, średniowiecza (cywilizacja chrześcijańska), cywilizacji nowożytnej. Tę ostatnią określa się także mianem cywilizacji naukowo-technicznej, industrialnej lub obecnie postindustrialnej. Pod uwagę bierze się kryteria techniczne, religijne oraz intelektualne” (tamże).

W przytoczonej definicji pojawia się kwestia możliwości rozróżnienia poszczególnych typów cywilizacji. Skoro możemy mówić o różnorodności i zmianie, należy zastanowić się za K. Burakowską, „jakie były narodziny i jaki jest rozwój cywilizacji?” (Burakowska, 1996, s. 18–25). Autorka w odpowiedzi przytacza krótką charakterystykę narodzin pierwszych form życia zbiorowego w epoce górnego paleolitu, związanych przede wszystkim z gospodarką łowiecką. Według K. Burakowskiej człowiek najwcześniej żył już około 8 tys. lat p.n.e. na obszarach Eurazji i Afryki, skąd migrował, poszukując bogatszych terenów łowieckich, do obu Ameryk. Autorka dodaje, że przyczyną głębokich przemian zachodzących w owym czasie, nazywanych „rewolucją neolityczną”, był zmieniający się klimat. Według K. Burakowskiej wspomniane przemiany neolityczne mają istotny związek z powstawaniem i rozwojem pierwszych cywilizacji, które swą odrębność kształtowały na podstawie różnorodności walki o byt, wyodrębniania się rodziny poligamicznej i monogamicznej i, co najistotniejsze, przyjęcia określonych zasad etycznych i religii.

Wielu autorów wskazuje na aspekt zmiany w kontekście szeroko pojętej problematyki cywilizacji. P. Sztompka (2005, s. 20) pisze o zmianie społecznej — zachodzącej wewnątrz systemu bądź też obejmującej go w całości. Zdaniem autora jest to różnica powstała między różnymi, kolejnymi stanami tego samego systemu. P. Sztompka powołuje się na H. Strassera i S. C. Randall, w których opinii „jeżeli mówimy o zmianie, mamy na myśli coś, co powstaje po jakimś czasie; to znaczy mamy do czynienia z różnicą między tym, co może być obserwowane przed danym punktem czasu, i tym, co widzimy po tym punkcie czasu. Aby można było określić różnice, jednostka analizy musi zachować minimum tożsamości — mimo zmiany w czasie” (Strasser, Randall, 1981, s. 16).

W cytowanym już *Słowniku pojęć socjologicznych* zmiana społeczna opisywana jest w kontekście jej źródeł. W haśle tym czytamy, że możemy wymienić zmiany wewnętrzne — endogenne, oraz zewnętrzne — egzogenne. Pośród czynników zewnętrznych wywołujących zmiany społeczne wyodrębniono m.in. migracje, wojny i podboje, handel i wymianę dóbr oraz różnorodne kontakty międzykulturowe. Podkreślono, że zmiany o charakterze cywilizacyjnym związane z wynalazczością w obszarze technicznym, odkryciami naukowymi ulegają dyfuzji szybciej niż nowości kulturowe, związane z powstawaniem idei, wierzeń, światopoglądów. Zdaniem autorów opisywane spostrzeżenia są w pewnym stopniu pokrewne z teorią opóźnienia kulturowego, która akcentuje nierówności w tempie zmian zachodzących w dynamicznie rozwijającym się społeczeństwie. Autorzy uznają, że zmiany mogą mieć również źródło wewnętrzne, gdzie w systemie społecznym na mocy jego wewnętrznej dynamiki samoistnie generują się niektóre zmiany w jego obrębie — w niektórych przypadkach system społeczny je blokuje.

Z punktu widzenia socjologów, przedstawionym w *Słowniku socjologii i nauk społecznych* (Marshall (red.), 2004, s. 441) problem zmiany badany jest głównie przez szczegółowe analizowanie danych procesów zmian oraz uściślanie definicji. Teorie zmiany społecznej stanowią obecnie bardzo szeroki zakres zjawisk, przemian krótko- i długotrwałych, o wielkiej skali i niewielkim zasięgu, od poziomu rodziny do poziomu społeczeństwa globalnego.

J. Chłopecki (1997, s. 39–41) pisze, że niektóre zmiany można dostrzec w pełni i w całej ich złożoności przyczynowo-skutkowej dopiero dzięki odpowiedniemu dystansowi przestrzennemu i czasowemu. Autor pisze, że „zmiany, które zachodzą w perspektywie długiego trwania, dostrzegalne są dopiero z dużego dystansu czasowego, co oczywiste, i na poziomie wielkich struktur. Ale korytem, którym ten nurt zmian płynie, nie są wielkie struktury, ale właśnie codzienność zakorzeniona w małych, lokalnych społecznościach. To zmiany, które tutaj zachodzą są motorem rozwoju cywilizacji, chociaż bywają zdania, które powodują, że ten motor gwałtownie przyspiesza” (tamże).

Obraz zmiany społecznej zdaniem P. Sztompki (2005, s. 20) ukształtował się w opracowaniach klasyków ewolucjonizmu, czyli takich autorów, jak: A. Comte, L. Morgan, H. Spencer, É. Durkheim, F. Toennies, L. Ward. Wedle tej koncepcji obiektem dokonujących się zmian może być całe społeczeństwo, ludzkość albo nawet rodzaj ludzki. Zmiana społeczna traktowana jest w tym kontekście — zdaniem P. Sztompki — jako wszechobecna, naturalna, konieczna i nieuchronna cecha rzeczywistości społecznej. W opinii autora zmiana o charakterze ewolucyjnym postrzegana jest jako stopniowa, ciągła, narastająca i kumulatywna, co jest równoznaczne z postępem, skutkującym nieustannym ulepszaniem społeczeństwa, poprawianiem warunków życia ludzi.

P. Sztompka nadmienia, że ewolucjonizm w socjologii po czasie krytyki i odrzucenia, stał się ponownie tematem debaty akademickiej, a jego nowa, ulepszona forma stanowi do dziś wpływowy obszar teorii zmiany. Autor przytacza nazwiska G. Lensky'ego i T. Parsona, którzy w neoewolucjonistycznej koncepcji odchodzą od globalnej ewolucji społeczeństwa ludzkiego będącego całością ku procesom pojawiającym się w mniejszych strukturach społeczeństwa. Jak dodaje autor, neoewolucjonizm ma korzenie w antropologii kulturowej, co wynika z badań nad mechanizmami przyczynowymi ewolucji, poszukiwania wyjaśnień i formułowania ich za pomocą pomocy kategorii opisowych.

Zmiana jest więc nieodłącznym elementem każdej cywilizacji. A. Toffler w polskim tłumaczeniu książki *Future Shock* pisał, że obywatele najbogatszych krajów w zderzeniu z przyszłością będą musieli „sprostać bezustannie zmieniającym się wymaganiom, słowo **zmiana** bowiem to klucz do zrozumienia naszych czasów, przyszłość zaś dla wielu będzie stawać się zbyt szybko. [...] Wysoko uprzemysłowione kraje ogarnia fala zmian, przetaczająca się ze stale narastającą szybkością i rozbijająca z nieoczekiwanym skutkiem” (Toffler, 1974, s. 19).

Analiza pojęcia cywilizacji i zmiany, która tak wyraźnie jawi się w kontekście społecznym, ukierunkowuje przedmiot podejmowanych analiz w stronę szeroko omawianych w literaturze pojęć nowoczesności i ponowoczesności. Z. Bauman (2004, s. 903) pisze, że w każdej z par pojęciowych: *nowoczesność* i *modernizm* oraz *ponowoczesność* i *postmodernizm* pierwszy człon wskazuje „na cechy świata, w jaki wpisane było w danym okresie historii życie ludzkie, drugi zaś na programy umyślnego wyostrażania tych cech” (tamże).

Osadzając dalsze rozważania na teoretycznej egemplifikacji omawianych pojęć Z. Baumana, należy rozpocząć od wyjaśnienia terminu „nowoczesność”. Z. Bokszański (2007, s. 35), powołując się na rozważania A. Giddensa, przyjmuje, że odpowiednikiem nowoczesności jest *świat uprzemysłowiony*, nadmieniając jednak, że industrializm to nie jedyny jego wymiar instytucjonalny. Industrializm, zdaniem autora, dotyczy relacji społecznych, które wynikają z powszechnego stosowania maszyn w procesach produkcyjnych oraz surowców energetycznych. Według Z. Bokszańskiego A. Giddens traktuje industrializm jako

jedną z osi instytucjonalnych nowoczesności, a jego drugim wymiarem jest kapitalizm. Autor uzupełnia, że to system wdrażania dóbr, w którym zawierają się elementy takie, jak urynkwienie siły roboczej i konkurencja rynkowa. Wymienione wymiary nowoczesności, będące materialną bazą funkcjonowania jednostek i zbiorowości, K. Kumar uzupełnia pięcioma zasadami opisującymi nowoczesny sposób życia i nowoczesną osobowość. Według autora są to:

- indywidualizm — w nowoczesności jednostka uwalnia się od uzależnień od pokrewieństwa oraz narzucanych więzi grupowych i innych struktur;
- dyferencjacja, przejawiająca się w zróżnicowaniu i dużej liczbie możliwości w każdej dziedzinie życia, począwszy od ofert edukacyjnych, przez pracę, mnogość towarów zaspokajających rozmaite potrzeby, do zróżnicowanych światopoglądów, religii, gustów estetycznych i opcji politycznych;
- racjonalność, czyli powszechne odwoływanie się do rozumu, obiektywności, efektywności i kalkulacji, stawiające na racjonalność naukową stanowiącą najdoskonalszą postać poznania i działania w wymiarze świadomości społecznej;
- ekonomizm — dominacja w życiu jednostek i społeczeństw pracy, produkcji, konsumpcji i pieniędzy;
- ekspansywność — rozszerzanie się i globalizacja nowoczesności jako formy życia, ogarniającej znaczne przestrzenie globu; nowoczesność rozprzestrzenia się wszcz, a także w głąb, umacniając swoje wpływy, kształtując normy moralne, obyczaje, gusty, style artystyczne i edukację (Kumar, 1988).

Modernizm jako faza przemian w kulturze Zachodu zdaniem W. Bernackiego (2000, s. 9–10) triumfował przez około sto lat aż do połowy XX w. Według autora właśnie w tym okresie dokonały się najistotniejsze przewartościowania, które uwarunkowały kształt współczesnego świata. W opinii W. Bernackiego w historii ludzkości nigdy wcześniej nie wierzono tak mocno w potęgę rozumu, a dokonania naukowe znajdowały odzwierciedlenie w przemyśle. Okres popularności myśli modernistycznej przypadający na lata międzywojenne wynikał zdaniem autora z wiary w ideologie nacjonalistyczne i komunistyczne, które zwiastować miały nadejście gruntownej przemiany.

W następstwie dynamicznych zmian cywilizacyjnych autorzy w ostatnich latach kierują swe rozważania stroną ponowoczesności. W *Słowniku społecznym* termin *ponowoczesność*, opracowany przez Z. Baumaną (2004, s. 902), oznacza warunki społeczno-kulturowe wynikające z gwałtownych przemian dokonujących się na przestrzeni ostatnich lat, przede wszystkim w krajach Zachodu. Zdaniem autora termin ten sugeruje, że zmiany ostatnich dziesięcioleci są dogłębne i wszechogarniające, więc upoważniają do tego, aby mówić o innej, swoistej i odrębnej formacji społeczno-kulturowej. Według Z. Baumaną „gdy nazywa się współczesne nam społeczeństwo *ponowoczesnym*, mówi się o tym, że

pewne istotne normy i wartości regulujące byt ludzki i zasady organizacji ludzkiego współżycia, jakie zwykliśmy wiązać z erą nowoczesną, [...] zanikły i zostały zastąpione innymi albo też jeśli nie przeminęły całkowicie, znajdują się dziś w stanie zaawansowanego kryzysu” (Bauman, 2004, s. 902).

Uzupełniając terminologię związaną z pojęciem ponowoczesności, należy dokonać analizy terminu *postmodernizm*. W *Encyklopedii PWN* postmodernizm opisywany jest w trzech znaczeniach w ramach ogólnego określenia nowych tendencji występujących we współczesnej kulturze, filozofii nauki oraz — szczególnie istotnym w tych rozważaniach — życiu społecznym i politycznym. W pierwszym z podawanych znaczeń postmodernizm jawi się jako czas w rozwoju kultury, który następuje po okresie modernizmu. W encyklopedycznym ujęciu termin ten, zapoczątkowany w latach sześćdziesiątych XX w. w literaturze amerykańskiej, później rozwijany również w Europie Zachodniej, stosowany był w omawianym znaczeniu przez krytyków: literatury L. Fiedlera, I. Hassana, sztuki R. Kraussa oraz architektury Ch. Jencksa. W drugim z opisywanych znaczeń postmodernizm to epoka kulturowo-cywilizacyjna, która skupia się na konieczności odrzucenia lub możliwości krytycznego przewartościowania dziedzictwa oświeceniowego. Zdaniem autorów definicji takie rozumienie pojęcia współgrało z jego wcześniejszym sensem literacko-artystycznym, co uwarunkowało jego rozprzestrzenienie się głównie we Francji w opracowaniach autorów takich, jak: J. F. Lyotard (raport *Kondycja ponowoczesna*, 1979; wyd. polskie 1997), J. Derrida, G. Deleuze, J. Baudrillard. W Stanach Zjednoczonych Ameryki — wedle *Encyklopedii PWN* — problematyka postmodernizmu uwidoczniła się w pracach H. Silvermana, R. Rorty’ego. W przytaczanej definicji pojawia się także trzecie znaczenie, mówiące o kondycji postmodernistycznej, tłumaczonej w kontekście uwarunkowań sytuacji społecznej, ekonomicznej, mentalnej w obecnie funkcjonującym postindustrialnym, „wyrafinowanym technologicznie stanie zachodniej cywilizacji” (*Encyklopedia PWN*, 2023).

K. Wilkoszewska, dokonując analizy rozwoju pojęcia postmodernizmu, posługuje się owym terminem w odróżnieniu drugiej połowy XX w. od czasów minionych. Zdaniem autorki sens tej różnicy stanowi podstawę współczesnej debaty i aktualnie jest dopiero wypracowywany. Powołując się na J. F. Lyotarda, K. Wilkoszewska podkreśla odejście od modernistycznego sposobu myślenia ku postmodernistycznemu sceptycyzmu wobec metanarracji. Zdaniem autorki postmodernizm „jest świadomością załamania się ideologiczno-epistemologicznego rusztowania, na jakim wspierała się moderna, co zresztą przyjmowane jest raczej z ulgą, jako wyzwolenie” (Wilkoszewska, 2008, s. 19). Kontynuując cytowaną myśl, autorka w odniesieniu do koncepcji J. F. Lyotarda zawartej w raporcie zatytułowanym *La condition postmoderne* (1979), uznaje, że to właśnie nauka i powiązany z nią rozwój techniczny odgrywają główną rolę w modernistycznym i postmodernistycznym dyskursie.

W literaturze przedmiotu dokonuje się opisu społeczeństwa postindustrialnego. P. Sztompka (2012, s. 567–568) pisze, że pojęcie to zostało wprowadzone przez amerykańskiego socjologa D. Bella w 1974 r. na gruncie ewolucyjnej koncepcji, dzielącej dzieje ludzkości na trzy fazy: preindustrialną, industrialną i postindustrialną. Zdaniem autora przodujące ekonomicznie państwa do końca XX w. miały uzyskać cechy społeczeństwa postindustrialnego, wśród których wymienia:

— zmianę znaczenia sektorów gospodarczych, rosnącą dominację sektora usług w kontekście znaczącego spadku roli sektora przemysłowego i ogromnego ograniczenia rolniczego;

— zmianę przewagi technologii z energetycznych na informatyczne;

— wzrost udziału planowania, przewidywania kierunków rozwoju, kontroli technologii;

— rozkwit „technologii intelektualnej”, czyli świadome wykorzystywanie nauki zgodnie z wymogami praktyki;

— przekształcenie struktury klasowej w kierunku panowania wysoko wykwalifikowanych specjalistów (Sztompka, 2012, s. 567–568).

W *Słowniku pojęć współczesnych* (1999, s. 578) w opisie społeczeństwa postindustrialnego poza wyjaśnieniem genezy tego terminu w ujęciu D. Bella dokonano przeglądu zbliżonych pojęć w rozważaniach innych autorów. Wśród nich wymieniono: społeczeństwo postekonomiczne, postkapitalistyczne R. Dahrendorfa, *postmaturity* W. W. Rostowa i technotroniczne Z. Brzezińskiego. Ponadto dodano przykład społeczeństwa ponowoczesnego, pojęcia spopularyzowanego w Polsce w ujęciu Z. Baumana, którego opis skoncentrowany jest głównie na skutkach kulturowych przeobrażeń wywodzących się z innych teorii.

M. Świerkocki pisze o społeczeństwie postmodernistycznym, które jego zdaniem „jest tolerancyjne do granic obojętności, otoczone nadmiarem dóbr, przytłoczone niebywałym zalewem informacji (media i marketing), i coraz bardziej zależne od współdziałającej ściśle z techniką nauki” (Świerkocki, 1997, s. 16–21).

Negując próby różnych autorów skoncentrowanych na stawianiu ram czasowych dookreślających epokę postmodernizmu, Z. Bauman podkreśla, że używanie terminu *późna nowoczesność* „jest logicznie bezprawne” (Bauman, Gajewska, 2005, s. 16). Zdaniem autora uzasadnione jest np. stosowanie pojęcia *późna starożytność* czy *późne średniowiecze*, ponieważ, jak powszechnie wiadomo, ery te się zakończyły, jednakże próby używania pojęcia *późna nowoczesność* są bezzasadne, ponieważ epoka ta się wcale nie skończyła i nic nie wskazuje, żeby tak się miało stać. Jak dodaje Z. Bauman, przyszłe pokolenia mogą określić nasze czasy jako wczesny etap nowoczesności. Dlatego też autor uznaje, że dopiero pojęcie płynnej nowoczesności „oddaje to, co jest najistotniejsze

w naszej dzisiejszej kondycji. [...]. W każdej encyklopedii pod hasłem *ciecz* znajdziemy kluczowe wyjaśnienie; ciecz to substancja, która nie potrafi utrzymać kształtu i poddaje się rozmaitym, nawet słabym siłom z zewnątrz, co powoduje nieustanne zmiany formy. To jest także najistotniejsza cecha obecnej kondycji ludzkiej” (Bauman, Gajewska, 2005, s. 16).

„Płynne życie” i „płynna rzeczywistość” to zjawiska blisko spokrewnione. „Płynne życie” to odmiana życia typowa dla społeczeństwa płynnej nowoczesności. Z kolei społeczeństwo „płynnej nowoczesności” to społeczeństwo, w którym warunki działania ulegają zmianie, zanim sposoby działania zdążą zakrzepnąć w zwyczajowych i rutynowych formułach. Płynność życia i płynność społeczeństwa zasilają się i wzmacniają wzajemnie. Płynne życie, podobnie jak płynne społeczeństwo, nie potrafi zbyt długo zachować swego kształtu ani utrzymać stabilnego kursu” (Bauman, 2006, s. 44).

Kontynuując i dopełniając myśl Z. Baumana (2006, s. 44), można uznać, że społeczeństwo wkraczające w XXI wiek jest tak samo „nowoczesne” jak społeczeństwo, które wkroczyło w wiek XX — można jedynie stwierdzić za autorem, że jest ono „inaczej nowoczesne”. Z. Bauman twierdzi, że dzieje się tak, dlatego że współczesne społeczeństwo posiada tę samą cechę, która odróżniała nowoczesność od pozostałych form współżycia społecznego. Autor ma na myśli cechę kompulsywnego, obsesyjnego, nieprzerwanego, niepowstrzymanego i wiecznie niedokończonego modernizowania. Z. Bauman nazywa działania współczesnego społeczeństwa jako „twórczą destrukcję” lub też „destrukcyjną twórczość”, co prowadzi w głównej mierze do tego, aby te same czynności mogły być w przyszłości bardziej efektywne i konkurencyjne.

Podsumowując rozważania, warto zastanowić się nad kształtem zmian społecznych, które dopiero nadejdą. M. Castells (2008, s. 19–21) uważa, że kapitalizm przeszedł współcześnie proces głębokiej restrukturyzacji i — co ważne — zaobserwować można równoległe wyzwalamie się wielkich sił produkcyjnych rewolucji informacyjnej, a także konsolidację ludzkiej nędzy w globalnej gospodarce. Autor dodaje, że nowe systemy komunikacyjne częściej używają uniwersalnego języka cyfrowego, a on integruje globalną produkcję i dystrybucję słów, dźwięków, obrazów naszej kultury, ale też i sprowadza je do gustów pochodnych od nastrojów jednostek. Według M. Castellsa interaktywne sieci komputerowe rosnące w wykładniczym tempie za pomocą nowych form i kanałów komunikacji kształtują życie, będąc jednocześnie już teraz przez nie kształtowane. Zdaniem autora dzisiejsza kultura, myślenie przez skalę i zakres historycznej zmiany stają się zdezorientowane, a „prorocy technologii” przewidują nadejście nowej epoki, opartej na trendach społecznych i strukturze logistycznej komputerów oraz DNA. Wszystkie najistotniejsze trendy zmiany warunkującej nasz nowy, zagmatwany świat są ściśle związane, a my jako cywilizacja możemy nadawać sens tym wzajemnym powiązaniom.

M. Castells napisał: „Wierzę także, mimo długiej tradycji tragicznych czasami pomyłek intelektualnych, że obserwowanie, analizowanie i teoretyzowanie jest pomocne do budowania odmiennego, lepszego świata. Nie poprzez dostarczanie odpowiedzi — te będą odmienne dla każdego społeczeństwa i muszą być znajdowane przez samych aktorów — lecz przez formułowanie odpowiednich pytań” (Castells, 2008, s. 19–21).

Podążając za refleksją M. Castellsa, warto zaznaczyć, że stawiane pytania i formułowane odpowiedzi, różne dla poszczególnych społeczeństw, kierują dalsze rozważania w stronę wyjaśnień związanych z ichtypami i zróżnicowanymi sposobami definiowania. Jest to szczególnie istotne w kontekście funkcjonowania w przestrzeni złożonej rzeczywistości, w której edukacja jest ważnym ogniwem.

Bibliografia

- Adamiec, M. (1999). Słownikuik pojęć współczesnych. Katowice: Książnica.
- Bauman, Z. (2004). *Ponowoczesność*. W: B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny*. Lublin: KUL.
- Bauman, Z. (2006). *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z., Gajewska, G. (2005). *Nadzieje i obawy płynnej nowoczesności*. Gniezno: Fundacja Collegium Europaeum Gnesnense.
- Bernacki, W. (2000). *Od modernizmu do postmodernizmu. Obraz społeczeństwa modernistycznego w literaturze krytycznej*. Kraków: Arcana.
- Bokszański, Z. (2007). *Indywidualizm a zmiana społeczna*. Warszawa: PWN.
- Burakowska, K. (1996). *Cywilizacja w procesie przemian*. Gdańsk: Wyd. UG.
- Castells, M. (2008). *Spółczeństwo sieci*. Przeł. M. Marody i in. Warszawa: PWN.
- Chłopecki, J. (1997). *Ciągłość, zmiana i powrót. Szkice z socjologii wychowania*. Wyd. 2. Zm. i rozszerz. Rzeszów: Wyd. WSP.
- Encyklopedia PWN. (2023). *Postmodernizm. Pedagogika wczesnoszkolna. Człowiek*. <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/encyklopedii.html> (dostęp 28.03.2024).
- Encyklopedia powszechna*. (1861). *Cywilizacja*. T. VI. Warszawa: S. Orgelbrand.
- Konecny, F. (1991). *O ład w historii. Z dodatkami o twórczości i wpływie Konecznego*. Przedm. J. Gierzych. Warszawa–Struga: Michalineum.
- Kumar, K. (1988). *The Rise of Modern Society: Aspects of the social and political development of the West*. Oxford: Blackwell.
- Marshall, G. (red.) (2004). *Słownik socjologii i nauk społecznych*. Red. pol. wyd. M. Tabin. Przeł. A. Kapciak i in. Warszawa: PWN.
- Pacholski, M., Słaboń, A. (2010). *Słownik pojęć socjologicznych*. Kraków: Wyd. UE.
- Strasser, H., Randall, S. C. (1981). *An Introduction to Theories od Social Change*. London: Routledge & Kegan P.
- Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*. Przeł. J. Konieczny. Kraków: Znak.
- Sztompka, P. (2012). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Wyd. 2. Kraków: Znak.
- Świerkocki, M. (1997). *Postmodernizm. Paradygmat nowej kultury*. Łódź: Wyd. UŁ.
- Tatarkiewicz, W. (1978). *Parerga*. Warszawa: PWN.
- Toffler, A. (1974). *Szok przyszłości*. Przeł. E. Ryszka, W. Osiatyński. Warszawa: PIW.
- Wilkoszewska, K. (2008). *Wariacje na postmodernizm*. Kraków: TAIWPN Universitas.